

ISSN: 1814-6961 (print)
ISSN: 2788-9718 (online)

Отан тарихы

Отечественная история

History of the Homeland

Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2025. № 28 (3)

РЕДАКЦИЯ

Бас редактор

Қабылдинов Зиябек Ермұханұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Редакциялық алқа

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан Республикасы, Астана қ.)

Абдырахманов Толобек Әбілұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қырғыз Республикасы Ұлттық ғылым академиясының корреспондент-мүшесі (Қырғыз Республикасы, Бішкек)

Апендиев Тимур Әкімханұлы – PhD докторы, доцент, жетекші ғылыми қызметкер, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Горшенина Светлана Михайловна – PhD, тарих ғылымдарының кандидаты; CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/ Sorbonne университетінің зерттеу бөлімінің директоры (Франция, Париж)

Исмағұлов Оразақ Исмағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің физикалық антропология зертханасының меңгерушісі (Қазақстан Республикасы, Астана қ.)

Шиндзи Като – PhD (археология бойынша), Нарадағы мәдени құндылықтардың ұлттық ғылыми-зерттеу институты (Жапония, Нара)

Бирсель Каракоч – Уппсала университетінің түркі тілдерінің профессоры (Швеция, Уппсала қ.)

Мионг Сун-ок – антропология ғылымдарының докторы, қауымдастырылған профессор (Корея, Сеул)

Қозыбаева Махаббат Маликовна – PhD доктор; Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Алаш» мәдениет және рухани даму институтының жетекші ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Астана қаласы)

Моррисон Александр – PhD, NewCollege профессоры, Оксфорд (Ұлыбритания, Оксфорд)

Мотузаите-Матузевичюте Гидре – археология ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс университетінің «Биоархеология» ғылыми орталығының жетекшісі (Литва, Вильнюс)

Муминов Әшірбек Құрбанұлы – тарих ғылымдарының докторы, арабтанушы, профессор; ИКҰ (Орталық Азия) ұйымдастыру қызметінің бас директорының кеңесшісі (Түркия, Стамбул)

Нұрсан Әлімбай – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Отеева Гүлфира Елубайқызы – тарих ғылымдарының докторы, Ә. Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университетінің профессоры (Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.)

Оутрам Алан – археология ғылымдарының докторы, Эксетер университетінің археология және тарих кафедрасының профессоры (Ұлыбритания, Эксетер)

Романова Екатерина Назаровна – Солтүстіктің байырғы халықтарының мәселелері және гуманитарлық зерттеулер институтының этнологиялық зерттеулер орталығының жетекшісі (АН СР(Ы) ХР) (Ресей Федерациясы, Якутск қ.)

Рюосуке Оно – Васеда университетінің тереңдетілген гуманитарлық зерттеулер орталығының доценті (Жапония, Токио)

Сәбитов Жақсылық Мұратұлы – Жошы Ұлысын зерттеу ғылыми институтының директоры, PhD доктор (Қазақстан Республикасы, Астана қаласы)

Томохико Уяма – PhD докторы, Хоккайдо университетінің славян және еуразиялық зерттеулер орталығының профессоры (Жапония, Саппоро)

Финке Питер – PhD докторы, Цюрих университетінің Макс Планк институтының профессоры (Швейцария, Цюрих)

Шотанова Ғалия Айтжанқызы – тарих ғылымдарының кандидаты, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері (Қазақстан Республикасы, Алматы қ.)

Жауапты редактор

Абдулина Ақсұңқар Тұрсынқызы

Жауапты хатшы және редактор

Мырзаходжаев Қуаныш Мәдиұлы

Редакторлар

Қасымова Дидар Бейсенғалиқызы

Черниенко Денис Аркадьевич

Досымбетов Нұрлыбек Айдарбекұлы

Көбеев Рүстем Джаулыбайұлы

Техникалық көмек

Қонырбеков Медет Жаугаштыұлы

Зікірбаева Венера Серікқызы

Копеева Сания Жуматайқызы

РЕДАКЦИЯ**Главный редактор**

Кабульдинов Зиябек Ермуханович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Члены редакционной коллегии

Абиля Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор (Республика Казахстан, г. Астана)

Абдырахманов Толобек Абилович – доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент НАН КР (Кыргызская Республика, г. Бишкек)

Апендиев Тимур Акимханович – PhD, ассоциированный профессор, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Горшенина Светлана Михайловна – доктор PhD, кандидат исторических наук; директор по исследованиям CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/Университет Сорбонны (Франция, г. Париж)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий лабораторией физической антропологии Национального музея РК (Республика Казахстан, Астана)

Като Синдзи (Shinji Kato) – PhD (в области археологии), Национальный научно-исследовательский институт культурных ценностей в Наре (Япония, г. Нара)

Бирсель Каракоч, профессор тюркских языков, Уппсальский университет (Швеция, г. Уппсала)

Мионг Сун-ок – доктор антропологии, ассоциированный профессор (Корея, г. Сеул)

Козыбаева Махаббат Маликовна – доктор PhD; ведущий научный сотрудник Института культуры и духовного развития «Алаш» Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Республика Казахстан, Астана)

Моррисон Александр – PhD, профессор NewCollege, Оксфорд (Великобритания, Оксфорд)

Мотузаите-Матузевичюте Гидре – доктор археологии, профессор, руководитель Научного центра «Биоархеология» Вильнюсского университета, (Литва, г. Вильнюс)

Муминов Аширбек Курбанович – доктор исторических наук, арабист, профессор; консультант Генерального директора по организационной деятельности ОИК (Центральная Азия), (Турция, Стамбул)

Нурсан Алимбай – кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Отеева Гульфира Елубаевна – доктор исторических наук, профессор Павлодарского педагогического университета им. А.Х. Маргулана (Республика Казахстан, г. Павлодар)

Оутрам Алан – доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории университета Эксетере (Великобритания, г. Эксетер)

Романова Екатерина Назаровна, руководитель Центра этнологических исследований Института гуманитарных исследований и проблем малочисленных народов Севера (ИГИ АН РС(Я)) (Российская Федерация, г. Якутск)

Рюосуке Оно – доцент, Центр перспективных гуманитарных исследований, Университет Васеда (Япония, г. Токио)

Сабитов Жаксылык Муратович – директор Научного института изучения Улуса Джучи, доктор PhD (Республика Казахстан, г. Астана)

Томохико Уяма – PhD, профессор Центра славянско-евразийских исследований университета Хоккайдо (Япония, г. Саппоро)

Финке Петер, доктор PhD, профессор Института Макса Планка, университет Цюриха (Швейцария, г. Цюрих)

Шотанова Галия Айтжановна – кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (Республика Казахстан, г. Алматы)

Ответственный редактор

Абдулина Аксункар Турсуновна

Ответственный секретарь и редактор

Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

Научные редакторы:

Касымова Дидар Бейсенгалиевна

Черниенко Денис Аркадьевич

Досымбетов Нурлыбек Айдарбекович

Кубеев Рустем Джаулыбайулы

Техническое сопровождение

Конырбеков Медет Жаугаитиевич

Зикирбаева Венера Сериковна

Копеева Сания Жуматаевна

EDITORIAL TEAM

Editor-in-Chief

Kabuldinov Ziyabek Ermukhanovich – Doctor of Historical Sciences Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, general Director of Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Editorial board members

- Abil Erkin Amanzholovich* – Doctor of Historical Sciences, Professor (Republic of Kazakhstan, Astana)
Abdyrachmanov Tolobek Abilovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of the Kyrgyz Republic (Kyrgyz Republic, Bishkek)
Apendiev Timur Akimkhanovich – PhD, associate professor, leading researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)
Gorshenina Svetlana Mikhailovna – PhD, Candidate of Historical Sciences; Research Director of CNRS Eur'Orbem, UMR 8224, CNRS/Sorbonne University (France, Paris)
Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Laboratory of Physical Anthropology of the National Museum of the Republic of Kazakhstan (Republic of Kazakhstan, Astana)
Shinji Kato – PhD (Archaeology), Nara National Research Institute for Cultural Properties (Japan, Nara)
Birsel Karakoch – Professor of Turkic Languages, Uppsala University (Sweden, Uppsala)
Myong Soon-ok – PhD (Anthropology), Associate Professor (Seoul, Korea)
Kozybaeva Makhabbat Malikovna – PhD; Leading Researcher, Institute of Culture and Spiritual Development «Alash» of the L.N. Gumilyov Eurasian National University (Republic of Kazakhstan, Astana)
Morrison Alexander – PhD, Professor, New College, Oxford (United Kingdom, Oxford)
Motuzaitė-Matuzevichute Gidrė – Doctor of Archaeology, Professor, Head of the Scientific Center «Bioarchaeology» of Vilnius University, (Lithuania, Vilnius)
Muminov Ashirbek Kurbanovich – Doctor of Historical Sciences, Arabist, Professor; Consultant to the Director General for Organizational Activities of the OIC (Central Asia), (Turkey, Istanbul)
Nursan Alimbay – Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)
Otepova Gulmira Elubayevna – Doctor of Historical Sciences, Professor at the A. Margulan Pavlodar Pedagogical University (Republic of Kazakhstan, Pavlodar)
Outram Alan – Doctor of Archaeological Sciences, Professor of the Department of Archaeology and History, University of Exeter (Great Britain, Exeter)
Romanova Ekaterina Nazarovna – Head of the Center for Ethnological Research, Institute for Humanitarian Research and Problems of Indigenous Peoples of the North (IHR RAS (Yakutia)) (Russian Federation, Yakutsk)
Ryuosuke Ono – Associate Professor, Center for Advanced Humanitarian Studies, Waseda University (Japan, Tokyo)
Sabitov Zhaksylyk Muratovich – Director of the Scientific Institute for the Study of the Ulus of Jochi, PhD (Republic of Kazakhstan, Astana)
Tomohiko Uyama – PhD, Professor, Center for Slavic-Eurasian Studies, Hokkaido University (Japan, Sapporo)
Finke Peter – PhD, Professor, Max Planck Institute, University of Zurich (Switzerland, Zurich)
Shotanova Galiya Aitzhanovna – Candidate of historical sciences, leading researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Republic of Kazakhstan, Almaty)

Editor-in-Chief

Abdulina Aksunkar Tursunovna

Responsible Secretary and Editor

Murzakhodjaev Kuanysh Madievich

Scientific Editors:

Kasymova Didar Beysengalieвна
Chernienko Denis Arkadyevich
Dosymbetov Nurlybek Aidarbekovich
Kubeev Rustem Dzhaubayuly

Technical support

Konyrbekov Medet Zhaugashtievich
Zikirbaeva Venera Serikovna
Kopeeva Saniya Zhumataevna

Published in the Kazakhstan
Otan tarikhyy
Has been issued as a journal
since 1998
ISSN: 1814-6961 (Print)
ISSN: 2788-9718 (Online)
2025. Vol. 28. Is. 3. Pp. 801-811
Journal homepage:
<https://otan.history.iie.kz>

FTAXP/MPHTI / IRSTI 03.20

https://doi.org/10.51943/2788-9718_2025_28_3_801-811

ШЫҢҒЫС ХАН ӘСКЕРІМЕН ШЫҒЫС ДЕШТІ ҚЫПШАҚТЫ 1210-1230-ЖЫЛДАРЫ ЖАУЛАП АЛУЫ

Жаксылык Муратович Сабитов¹

¹Жошы Ұлысын зерделеу ғылыми институты (Пушкин көш., 156, 010000 Астана, Қазақстан)
Директор, PhD
<https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>. E-mail: babasan@yandex.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Сабитов Ж.М., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* Мақалада Дешті Қыпшақтың Моңғол империясына қосылуының күрделі және көп сатылы процесі қарастырылған. Қазіргі уақытта ғылыми ортада бұл процесс әскери жаулап алу нәтижесінде болды деген пікір кең тараған. Автор, керісінше, кейбір қыпшақ тайпаларының ерікті немесе «жартылай ерікті» бағыну фактілерін көрсетіп, оның маңыздылығын атап көрсетеді. *Мақсаттар мен міндеттер.* Автор кейбір қыпшақ көсемдері мен руларының моңғолдармен одақ құруға қалай белсенді түрде ұмтылғанын көрсетуге тырысады. Оның себептерін анықтау, моңғолдармен қарым-қатынастың қалыптасуында маңызды рөл атқарған тұлғаларды зерттеу, қыпшақтардың моңғол жаулап алуларына қатысу сипатын анықтау зерттеудің міндеттері болып табылады. *Материалдар мен тәсілдер.* Бірқатар бастапқы дереккөздерді (оның ішінде Жувейни, эн-Насауи, венгр монахы Юлиан, Юань Ши және башқұрт шежірелерінің еңбектері) талдау зерттеудің негізгі негізі болды. Мақалада дереккөздерге ішкі сын мен синтез әдістері қолданылады. *Нәтижелер.* Зерттеуде қыпшақ көсемдерінің көбіне кек алу немесе өз билігін күшейту ниетінде айтылатын саяси мотивтері ашылады. Витут пен Мүйтен-бидің қайраткерлеріне ерекше назар аударылады, автор оларды Витуттың кенже ұлы деп атайды, олар жергілікті қақтығыстардан жеңіліп, Шыңғыс ханнан қорғану мен қолдау іздеді. Дереккөздер қыпшақтардың моңғолдардың әскери жорықтарына қатысқанын да көрсетеді, бұл моңғолдардың сузерендігін ерте қабылдағанын көрсетеді. Мақалада вассал қыпшақ руларының әулеттік сабақтастығы және олардың жеке және стратегиялық жағдайлармен шартталған саяси адалдығы ерекше атап өтілген. *Қорытынды.* Осылайша ол «жаулап алу» деген қарапайым түсінікке қарсы шығып, даланы моңғол империялық жүйесіне қосу барысындағы келіссөздерді, саяси есептерді, тайпалардың ішкі динамикасын ашып көрсетеді.

Түйін сөздер: Қыпшақтар, Моңғол империясы, Алтын Орда, Шыңғыс хан, Шығыс Дешті Қыпшақ

Алғыс. Бұл зерттеуді Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің Ғылым комитеті қаржыландырды (Грант № AP19579400)

Дәйексөз үшін: Сабитов Ж.М. Шыңғыс хан әскерімен шығыс дешті қыпшақты 1210-1230-жылдары жаулап алуы // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. 801-811-бб. [қазақша].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_801-811

ЗАВОЕВАНИЕ ВОСТОЧНОГО ДЕШТ-И КИПЧАКА АРМИЕЙ ЧИНГИСХАНА В 1210-1230-Е ГОДЫ

Жаксылык Муратович Сабитов¹

¹«Научный институт изучения Улуса Джучи»

(Республика Казахстан, г. Астана, ул. Пушкина, дом 15 Б, 010000)

Директор, PhD

<https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>. E-mail: babasan@yandex.ru

© ИИЭ им. Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Сабитов Ж.М., 2025

Аннотация. *Введение.* В статье рассматривается сложный и многоступенчатый процесс интеграции Дешт-и Кипчака в состав Монгольской империи. В настоящее время в научном сообществе сложилось распространенное мнение, что этот процесс произошел в результате военного завоевания. Автор же, напротив, демонстрирует факты добровольного или «полудобровольного» подчинения со стороны некоторых кипчакских племен и подчеркивает его важность. *Цели и задачи.* Автор стремится показать, как некоторые кипчакские вожди и кланы активно стремились к союзу с монголами. Задачами исследования ставится выявление причин, изучение личностей, сыгравших важную роль в формировании отношений с монголами, определение характера участия кипчаков в монгольских завоевательных походах. *Материалы и методы.* Основой опорой исследования послужил анализ ряда первоисточников (включая работы Джувейни, ан-Насави, венгерского монаха Юлиана, Юань Ши и башкирские генеалогии). В статье используются методы внутренней критики источников и синтеза. *Результаты.* В исследовании выявляются политические причины кипчакских предводителей, часто выражающиеся в желании мести или в целях укрепления собственной власти. Особое внимание уделяется фигурам Витута и Муйтен-бия, которого автор идентифицирует как младшего сына Витута, который, проиграв локальные конфликты, искал защиты и поддержки у Чингисхана. Источники также указывают на участие кипчаков в монгольских военных походах, что свидетельствует о раннем принятии монгольского сюзеренитета. В статье подчеркивается династическая преемственность вассальных кипчакских родов и их политическая лояльность, обусловленная личными и стратегическими обстоятельствами. *Заключение.* Таким образом, ставится под сомнение упрощенное представление о «завоевании» и проливает свет на переговоры, политические расчеты и внутреннюю динамику племен в процессе включения степи в имперскую систему монголов.

Ключевые слова: Кипчаки, Монгольская империя, Золотая Орда, Чингисхан, Восточный Дешт-и-Кипчак

Благодарность. Исследование финансировалось Комитетом науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP19579400).

Для цитирования: Сабитов Ж.М. Завоевание Восточного Дешт-и Кипчака армией Чингисхана в 1210-1230-е гг. // Отан тарихы. 2025. Т. 28. № 3. С. 801-811. [на казахском].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_801-811

THE CONQUEST OF EASTERN DESHT-I-KIPCHAK BY THE ARMY OF GENGHIS KHAN IN THE 1210-1230S

Zhaksylyk M. Sabitov¹

¹Research institute for Jochi Ulus Studies (Kazakhstan, 010000 Astana, Pushkin Str., 15 B)

PhD, director

<https://orcid.org/0000-0001-7186-156X>. E-mail: babasan@yandex.ru

© Valikhanov, 2025

© Sabitov Zh.M., 2025

Abstract. Introduction. The article considers the complex and multi-stage process of integration of Desht-i-Kipchak into the Mongol Empire. At present, there is a widespread opinion in the scientific community that this process occurred as a result of military conquest. On the contrary, the author demonstrates the facts of voluntary or “semi-voluntary” subjugation on the part of some Kipchak tribes and emphasizes its importance. *Purpose and objectives.* The author aims to show how some Kipchak chiefs and clans actively sought an alliance with the Mongols. The objectives of the study are to identify the reasons, to study the personalities who played important roles in the formation of relations with the Mongols, and to determine the nature of the participation of the Kipchaks in the Mongol conquest campaigns. *Materials and methods.* The main basis of the study was the analysis of a number of primary sources (including works by Juwayni, al-Nasawi, al-Nuwairi, Yuan Shi and Bashkir genealogies). The article uses the methods of internal criticism of sources and synthesis. *Results.* The study identifies the political reasons of the Kipchak leaders, often expressed in the desire for revenge or to strengthen their own power. Special attention is paid to the figures of Vitut and Muyten-biy, whom the author identifies as Vitut's younger son, who, when lost local conflicts, sought protection and support from Genghis Khan. The sources also stress the participation of the Kipchaks in Mongol military campaigns, which proves an early acceptance of Mongol suzerainty. The article emphasizes the dynastic continuity of vassal Kipchak clans and their political loyalty due to personal and strategic circumstances. *Conclusion.* The article challenges the simplified notion of 'conquest' and sheds light on the negotiations, political calculations and internal dynamics of the tribes in the process of incorporating the steppe into the Mongol imperial system.

Keywords: Kipchaks, Mongol Empire, Golden horde, Genghis Khan, Eastern Desht-i-Kipchak

Acknowledgements. This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP19579400).

For citation: Sabitov Zh.M. The conquest of Eastern Desht-i-Kipchak by the army of Genghis Khan in the 1210–1230s // Otan tarihy. 2025. Vol. 28. No 3. Pp. 801-811. [In Kaz.].

DOI: 10.51943/2788-9718_2025_28_3_801-811

Қысқашы. Шығыс Дешті Қыпшақ аумағының Моңғол империясы құрамына ену үдерісі ұзаққа созылып, көпқырлы сипатта өтті. Бұл үдеріс моңғолдардың сыртқы саяси басымдықтарының өзгеруіне байланысты бірнеше мәрте үзілістерге ұшырады. Зерттеушілердің басым бөлігі бұл үдерісті орынды түрде жаулап алу әрекеті деп бағалайды [Кузембаев, 2013], [Олсен, 2008], [Үскенбай, 2013], [Храпачевский, 2011], [Хрусталеv, 2013]. Бұл тақырыпты қазақ тарихшысы Зардыхан Қинаятұлы да өзінің екі монографиясында зерттеген [Қинаятұлы, 2010], [Қинаятұлы, 2014]. Алайда алғашқы дереккөздерге сүйенсек, қыпшақ тайпаларының барлығы дерлік тек күшпен ғана бағындырылды деуге келмейді. Керісінше, тарихи деректердің бірқатары кейбір ру-тайпалардың моңғолдарға өз еркімен немесе «мәжбүрлі түрде келісіммен» бағынышты болғанын көрсетеді. Аталған зерттеу жұмысы осы мәселені тереңірек талдауға арналған.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Шығыс Дешті Қыпшақты бағындыруға қатысты әртүрлі дереккөздерде сақталған бес түрлі тарихи сюжет бар:

1. Қыпшақ көсемдері Витут пен Гурег туралы сюжет (монах Юлианның әңгімесі);
2. XIII ғасырдағы араб деректерінде және қазақ пен сібір татарларының фольклорында сақталған Токсоба қыпшақ руынан шыққан Аккобек (немесе Аккубул) туралы сюжет;
3. Башқұрттың Үсерған руының негізін қалаушы Муйтен бидің тарихына қатысты сюжет;
4. 1230-жылдары моңғолдарға бағынған қыпшақ қолбасшысы Тутук туралы сюжет.

Төменде аталған барлық сюжеттерге жеке-жеке тоқталамыз:

Шыңғыс хан әскерінің Шығыс Дешті Қыпшақты бағындыруын сипаттайтын басты дереккөздердің бірі – монах Юлианның Гурег, Витут және Гургут туралы әңгімесі [Образование Золотой Орды, 2008: 237–239].

Талқылау. Я.В. Пилипчук Витут пен Гурег арасындағы қақтығыстарды қыпшақ билеушілері – Қыран мен Иналшық арасындағы күрестің көрінісі ретінде түсіндіреді. Ол бұл екі тұлғаны аға-іні қарым-қатынасындағы, яғни ағайын мен жиен ретінде сәйкестендіреді [Пилипчук, 2011 (а): 195].

Басқа бір еңбегінде Я. Пилипчук П. Голубовский мен Х. Гьеконяның пікірлеріне сүйене отырып, Гурегті Юрий Кончаковичпен теңестіру нұсқасына бейім екенін білдіреді және ақырында осы пікірмен келісетінін атап өтеді [Пилипчук, 2013: 167, 169].

Өз кезегінде ан-Насауи Кавказдағы қыпшақтардың билеушісі ретінде белгілі Гюр-хан туралы айтады. Ол Жәлел ад-Динмен одақтасып, Дербентке бірлескен жорық жасауды көздеген болатын

[ан-Насауи, 1996: 213–214]. Я. Пилипчук бұл тұлғаны да Юрий Кончаковичпен байланыстырады [Пилипчук, 2013: 101], және бұл пікірмен біз де келісеміз. Алайда біз бұл одақтың моңғол қолбасшылары Жебе мен Сүбедей аймаққа келмей тұрып жасалғанын, сол себепті олардың Дербент арқылы өтуіне бұл одақ кедергі келтіргенін алға тартамыз.

Монах Юлиан әңгімесіне түсініктеме жазған құрастырушылар – М.С. Гатин, Л.Ф. Абзалов және А.Г. Юрченко – Гургуты немесе «қарақытайлық гурхан» ретінде [Образование Золотой Орды, 2008: 237], немесе Шыңғыс ханның өзі ретінде [Образование Золотой Орды, 2008: 239] қарастырады.

Егер аталған мәліметтерді қысқаша мазмұндап, түйіндеп берсек, оларды келесі тезистер түрінде көрсетуге болады (тезистерден кейін біз өз пікірлерімізді ұсынамыз):

1. «Бірінші татар соғысы» Готт елінде Гургут есімді көсемнің билік етуі кезінде басталды. Оның қарындасы болған. Бұл әйел белгісіз бір халықтың көсеміне шабуыл жасаған, бірақ тұтқынға түсіп, қорлық көріп, ар-намысы тапталып, кейін басы шабылған. Осы қылмыстың себепкері болған көсем өз жерінен қашып, Орнах сұлтанына барып паналаған.

Біздің ойымызша, бұл жерде Гургут – Шыңғыс ханның өзі, ал оның қарындасы – Темулун. Монғол дереккөздерінде Темулун сирек аталады. Ол Есугей мен Өзлүннің ең кенже қызы ретінде сипатталады. Тарғұтай-Кирилтух пен меркіттердің шабуылы кезінде ол жас бала болған. Кейінгі кезеңде оның аты мүлде аталмайды.

Біздің пайымымызша, бұл оның маскара жағдайда қаза тапқанымен байланысты. Ол меркіттер тарапынан қорланып, өлтірілген болуы мүмкін. Бұл оқиға монғолдық ресми насихатта әдейі жасырылып, дереккөздерде көрсетілмеген. Сол сияқты Терк-Амал атты құнғырат ханының 1210-жылдарға дейінгі билігі туралы, немесе Шыңғыс ханның бір апайының Жошы есімді адамға күйеуге шыққаны жөніндегі мәліметтер де монғол шежіресінде көрініс таппаған.

Темулунды өлтірген көсем сөзсіз меркіт көсемі болған, ал бұл руға деген өшпенділік Шыңғыс ханның бүкіл өмірін бойлаған. Меркіттер бірнеше жеңілістен кейін Хорезм шах Мұхаммедтің билігіндегі Үргенішке қашуға мәжбүр болды.

Осылайша, Шыңғыс ханның меркіттерге деген өшпенділігіне меркіттердің оның әйелі Бөртені тұтқынға алуы ғана емес, оның сүйікті қарындасы Темулунның да маскара өлімі себеп болды деуге толық негіз бар. Айта кету керек, Жошының меркіттерден тарағаны жөніндегі оқиға, яғни оның Шыңғыс ханның емес, меркіт тұтқынының ұрпағы болуы – бірқатар зерттеушілердің пікірінше, 1240-1260-жылдары пайда болған кейінгі жалған аңыз. Сондықтан негізгі өшпенділік пен қудалау себебі ретінде Темулунның өлімін қарастыру тарихи логикаға әлдеқайда сай келеді.

Монах Юлианның әңгімесіндегі Гургутаның Шыңғыс хан екеніне тарихшылардың ешқайсысы күмән келтірген жоқ. Сондықтан Гургута апасының оқиғасы монғол деректерінде өмірбаяны дерлік белгісіз Шыңғыс ханның қарындасы Темулунның оқиғасы деп пайымдау қисынды.

2. Қыпшақ (куман) көсемі Витут есімді адам өте бай болған. Дереккөзде оның малдары «алтын арықтардан су ішкені» атап өтіледі. Басқа бір көсем – Буз өзенінің бойынан шыққан Гурег – Витутқа шабуыл жасап, оны жеңеді. Витут ұлдарымен бірге Орнаха сұлтанына қашып барады. Алайда Витуттың бұрынғы көршісі болған Орнаха сұлтаны оған болған өкпесін есіне алып, оны дарға асып өлтіреді де, оның халқын өз билігіне бағындырады. Витуттың ұлдары қашып, қайтадан Гурегке оралады. Гурег олардың үлкенін өлтіреді. Кішісі Гургутаның жанына барып, одан кек алуға көмектесуін өтінеді.

Гургутаның көмегімен Витуттың кенже ұлы Гурегтен кек алады. Кейінірек ол Орнаха сұлтанынан да кек алуға көмектесуін сұрайды. Ол өз әкесінің руы Орнахаға бағынғанын айтып, егер Гургута шабуыл жасаса, бұл ру оған көмектесетінін уәде етеді. Осыдан кейін Гургута Орнах сұлтанына жорық жасап, оны жеңеді [Алтын Орданың қалыптасуы, 2008: 237–238].

Бұл жерде бір маңызды қайшылықты атап өткен жөн: дереккөз бойынша, Шыңғыс хан әуелі Гурегті, содан соң Орнаха сұлтанын жеңген болып шығады. Егер Гурег Юрий Кончакович деп түсінілсе, онда оқиғалар реті керісінше болған: алдымен Хорезмшах жеңіліп, содан кейін Юрий Кончакович жеңілген. Бұл қайшылық дерек мәтініндегі уақыт тәртібінің шатаسقанын немесе кейінгі әдеби қайта өңдеулер нәтижесінде пайда болғанын көрсетеді.

Сонымен қатар бұл жерде Витуттың Хорезмшахпен көрші болғаны да көрінеді. Демек, оның иеліктері қазіргі Батыс Қазақстаннан бастап, Төменгі Еділ бойын және Солтүстік Кавказ далаларына дейін созылған. Витуттың байлығы, болжам бойынша, оның Еділ Бұлғариясынан Хорезмге дейінгі сауда жолдарын, сондай-ақ Ұлы Жібек жолының бір тармағын бақылауымен байланысты болған.

Осылайша, егер Гурегті Юрий Кончаковичпен, Орнаха сұлтанын Мұхаммед Хорезмшахпен, ал Гургутаны Шыңғыс ханмен сәйкестендірсек, онда Витуттың кенже ұлы Шыңғыс ханға саналы түрде

бағынған алғашқы қыпшақ көсемі болған деп тұжырымдауға негіз бар. Оның мұндай қадамы Шыңғыс ханнан қолдау тауып, отбасы мен биліктен айырылғаны үшін кек алу мүмкіндігін иелену мақсатымен жасалған. Бұл оқиға қыпшақ билеушілерінің кейбірі Моңғол империясына ашық жауласудан гөрі, прагматикалық одақ пен жеке мүдделерді қорғауға басымдық бергенінің айқын көрінісі болып табылады.

2. Аккобек туралы араб дереккөздеріндегі мәліметтер.

Ан-Нувейри өзінің энциклопедиясында «Түріктер істері туралы» атты тарауында Бейбарыстың құлдыққа қалай түскені жайлы жағдайларды сипаттайды.

Аталған тараудың осы бөлігінде Дурут пен Токсоба атты қыпшақ рулары арасындағы тайпааралық қақтығыс баяндалады. Дерекке сәйкес, Дурут руының өкілі, Мангуш есімді адам — әйгілі хан Котян Сутоевичтің ұлы — аңшылыққа шыққан кезде Токсоба руының өкілі Аккубул (Аккобек) тарапынан тұтқынға алынып, өлтірілген. Ұлының жоғалғанын білген әкесі мен руластары іздеуге кірісіп, Мангуштың қаза тапқанын анықтаған соң, қарымта алу үшін әскер жинап, Аккубулға шабуыл жасайды. Ұрыста Дурут руы жеңіске жетіп, Аккубул жарақат алады.

Сол кезде Аккубул өзінің Ансар (немесе Унсар) есімді бауырын Шыңғыс ханның ұлы Жошыға жібереді. Аккубулдың бауыры Жошыға жағдайды баяндап, қарсылық тек Дурут руынан ғана келетінін, аймақта басқа күш жоқ екенін жеткізеді. Осы өтінішке жауап ретінде Жошы әскерімен Дурут руына жорық жасап, бұл рудың көп бөлігін қырып, көптеген адамдарды тұтқынға алады. Кейін бұл тұтқындар құлдыққа сатылып, түрлі қалалар мен аймақтарға таратылған [История Казахстана в арабских источниках, 2005: 65].

Кейбір зерттеушілер, әсіресе Р.Ю. Почекаев, бұл жерде «Души» (Жошы) деген атпен Батудың меңзелуі мүмкін екенін айтады. Сондай-ақ, Котян бұл жерде кейінірек Венгрияға кеткен Котян Сутоевичпен бір тұлға емес деп санайды [Почекаев, 2006: 110]. Бұдан бөлек, Р.Ю. Почекаев А.Г. Юрченконың бұл Котян Теркен-хатунның туысы болған деген нұсқасын да қолдайды [Почекаев, 2006: 108].

Біз бұл оқиғалардың Бату заманына тиесілі болғанымен келісеміз. Алайда, біздің пайымдауымызша, екі Котян – бір адам, бір ғана хан. Котян Дурут тайпасынан шыққан, сондықтан ол басқа рудан шыққан Теркен-хатунның туысы бола алмайды [Сабитов, 2011а: 181].

Бұрын бұл эпизодты біз Калка өзеніндегі шайқаспен байланыстырған едік. Ол кезде Сүбедей мен Жебе Котянды жеңген болатын [Сабитов, 2011а: 181]. Алайда қазіргі таңда біз Аккобек пен Котян арасындағы қақтығыс пен кейінгі соғыс оқиғалары 1227–1230 жылдары орын алған деп есептейміз. 1229 жылы Өгедей тарапынан Сүбедей (Сүнітай емес) мен Көкешай басқарған 30 мыңдық корпус Жошы ұлысының батысына аттандырылды. Бұл жорық Аккобекті қолдау және Котян Сутоевичке қарсы бағытталған әскери науқанның бір бөлігі болған.

Біз бұл оқиғалардың Бату заманына тиесілі болғанымен келісеміз. Алайда, біздің пайымдауымызша, екі Котян – бір адам, бір ғана хан. Котян Дурут тайпасынан шыққан, сондықтан ол басқа рудан шыққан Теркен-хатунның туысы бола алмайды [Сабитов, 2011а: 181].

Бұрын бұл эпизодты біз Калка өзеніндегі шайқаспен байланыстырған едік. Ол кезде Сүбедей мен Жебе Котянды жеңген болатын [Сабитов, 2011а: 181]. Алайда қазіргі таңда біз Аккобек пен Котян арасындағы қақтығыс пен кейінгі соғыс оқиғалары 1227–1230 жылдары орын алған деп есептейміз. 1229 жылы Өгедей тарапынан Сүбедей (Сүнітай емес) мен Көкешай басқарған 30 мыңдық корпус Жошы ұлысының батысына аттандырылды. Бұл жорық Аккобекті қолдау және Котян Сутоевичке қарсы бағытталған әскери науқанның бір бөлігі болған.

Я.В. Пилипчук Аккобекті Шаруканид деп санаған [Пилипчук, 2011 (а): 194], нақтырақ айтқанда, оны Юрий Кончаковичпен теңестірген (Аккубул, Аккобек қыпшақша есімі, ал Юрий шоқыну кезінде алынған есімі) [Пилипчук, 2013: 91]. Бұл жерде біз мүлдем келіспейміз, себебі аталған оқиғалар хижра бойынша 626 жылға, яғни 1228 жылдың желтоқсанынан 1229 жылдың қарашасына дейінгі кезеңге тиесілі. Бұл уақытта Юрий Кончакович әлдеқашан қайтыс болған еді.

3. Қыпшақ тайпаларының Моңғол империясы құрамына өз еркімен қосылғаны туралы үшінші дерек Башқұрт шежірелерінде кездеседі. Бұл шежірелерде Токсоба руынан шыққан немесе сол рудың өкілі болған Муйтен есімді адамның Шыңғыс ханмен тікелей кездесіп, оған вассалдық серт бергені айтылады. Өзінің адалдығы үшін Муйтенге Жайық, Орал және Сақмара өзендері бойындағы жерлер берілген.

И.В. Антоновтың нұсқасына сәйкес, Муйтен-бий Бату ханның замандасы болған және 1230-жылдардағы Батыс жорығына қатысып, Сақмарадан Донға дейінгі аралықты жорықпен жүріп өткен [Антонов, 2013: 88–89]. Башқұрт шежіресінде Муйтен-бийдің ұлы Үсерған аталып өтеді, одан

Үсерған тайпасы тараған. Бұл ру кейін Шағали (Шейхали) атты ұл арқылы жалғасады [Башқұрт шежірелері, 1960: 84–85]. Үсерған тайпасының ұраны Токсоба [Башқұрт шежірелері, 1960: 201], бұл олардың қыпшақтың Токсоба тайпасынан тарағанын дәлелдейді.

Мажитов та осы деректі нақтылай түседі: Муйтен (Токсобаның ұлы немесе сол рудан шыққан) Шыңғыс ханға барып, вассалдық қабылдаған, содан соң Жайық пен Сақмара бойындағы жерлерге ие болған [Мажитов, 2010: 336].

Антонов Муйтен-бийді 1230-жылдардағы Батыс жорығына қатысушы ретінде сипаттай отырып, оны Шыңғыс хан емес, Бату ханның замандасы санаған. Бұл жерде біз ішінара келіспейміз: біздің ойымызша, Муйтен Шыңғыс ханның кіші замандасы және Бату ханның үлкен замандасы. Ол, шамасы, Жошының дүниеге келген кезеңінде туған, сондықтан тарих сахнасында әрі Шыңғыс ханмен, әрі Бату ханмен қатар өмір сүрген.

Бұл деректі ан-Нувейридін әңгімесімен салыстыра отырып, ұқсастық байқауға болады: екі жағдайда да Токсоба руы туралы сөз болады. Көшбасшылардың есімдері әртүрлі болғанымен (Муйтен және Аккобек), олар туыстық байланыста болуы мүмкін. Мәселен, Муйтеннің ұлы Үсерған мен Аккобектің бауыры Ансар (немесе Унсар) есімдерінің үндестігі назар аударарлық. Мұның негізінде, Аккобек пен Унсар Муйтеннің ұлдары болған деген жорамал айтуға болады. Демек, Муйтен Шыңғыс хан заманына тиесілі тұлға, шамамен сол кезеңде қайтыс болған, ал оның мұрагері ретінде тарихи сахнаға Аккобек шыққан.

Егер осы гипотезаны қабылдайтын болсақ, онда моңғолдардың Аккобектің өтінішіне неге жедел жауап бергені түсінікті болады: ол моңғол ханына вассалдық серт берген адамның ұлы әрі осы міндеттің жалғастырушысы болған. Бұдан да маңыздысы бұл мәліметтер монах Юлиан сипаттаған оқиғамен үйлесіп отыр: онда Витуттың кенже ұлы Шыңғыс ханнан қорған мен көмек сұрайды. Бұл тұлға Муйтен-бий болуы әбден мүмкін, ол әкесінен және бауырынан айырылғаны үшін кек алуға бел буып, Шыңғыс ханның адал одақтасына айналған.

Муйтен Шыңғыс ханға өзінің әкесі үшін (Хорезмшахқа кек) және бауыры үшін (Юрий Кончаковичке кек) көмек көрсеткені үшін шынайы алғыс білдірген. Ал оның ұлы Аккобек, Шыңғыс ханның тағы бір жауы – Калкадағы 1223 жылғы шайқаста моңғолдарға қарсы соғысқан Котянмен күреске тап келгенде, әкесінің вассалдық мәртебесіне сүйене отырып, Шыңғыс ханның мұрагерлерінен көмек сұрауға толық хақылы болған.

4. Юань ши шежіресінде қыпшақ қолбасшысы Тутуктың ата-бабасы туралы мәліметтер келтіріледі. Онда Инасыдан ұлы Хулусуман (мүмкін, Урусман) туғаны, ал оның ұлы – Бандучи екені айтылады. Мөңке хан Хулусуманның иеліктеріне шабуыл жасағаннан кейін, ол Ұғедейге елші жіберіп, өз еркімен бағынуға ниет білдірген. Кейінірек Бандуча халқын бастап Мөңкеге қарсы шықпай, оны мойындап, оның жорығына қосылған. Ол аландардың астанасы – Мағасты қоршауға қатысқан. Тутуктың ата-бабалары Юйлибойли (Орал) таулары маңында өмір сүрген [Храпачевский, 2013: 46–47].

Храпачевский Р.П. кейбір қыпшақтардың Инасы хан ордасынан башқұрттарға қоныс аударып, суун-қыпшақтардың ата-бабасына айналған деп болжайды (сонда, 36-бет). Алайда оның Тутук династиясын кундар (кун/куман) тайпасынан таратқан гипотезасының нақты дәлелі жоқ [Храпачевский, 2013: 22-25].

Бұған дейін П. Пелльо Инасиды - Отырар оқиғасының бастамашысы әрі Теркен-хатунның ағайыны ретінде белгілі Иналшықпен теңестірген. Бұл пікірді Я.В. Пилипчук та қолдаған [Пилипчук, 2011 (6): 260]. Бұрын Тишин В.В. мен Тимохин Д.М. Инасы мен Иналшықты бір адам деп қарастырудың тілдік дәлелдері жоқ екенін айтқан. Алайда біздің пікірімізше, бұл жерде логикалық дәлелдер әлдеқайда сенімді. Инасы кезінде меркіттерді паналатқан. Ал Юлиан әңгімесінен меркіттердің Мухаммед Хорезмшахқа барып паналағанын білеміз. Оларды паналатқан адамның Иналшық Қайыр хан болуы ықтимал. Тағы бір сондай ханды атау қиын.

Француз шығыстанушы П.Пеллио мен украин тарихшысы Я. Пилипчук, Инасы мен Иналшықты анықтаудың пайдасына басқа дәлелдер бар.

Біріншіден, Инасы мен Иналшық қыпшақтардың көсемдері болды.

Екіншіден, екеуі де Шыңғыс ханмен соғысты.

Үшіншіден, олардың есімдері өте ұқсас. Қытай иероглифтерінің түркі атауларын қалай бұрмалайтынын қарастырсақ, бұл жерде үлкен ұқсастықты байқаймыз.

Төртіншіден, екеуі де Қазақстан аумағында бір уақытта өмір сүрген.

Бесіншіден, басқа дереккөздер (монах Юлиан, Рашид ад-Дин, Моңғолдардың құпия тарихы, Ән-Насауи, Жүзжани және т.б.) бірде-бір қыпшақ ханы Инасыны білмейді. Оның үстіне бұл

деректердің көпшілігі қыпшақтардың көсемі Иналшық туралы біледі. Сондықтан логика заңдарына сүйене отырып («Оккам ұстарасы») бұл екі тұлғаны (Тұтықтың атасы Қыпшақ ханы Инасы мен Қыпшақ ханы Иналшық Қайыр хан) бірдей деп болжауға болады.

Иналшықтың ұрпақтары - Хулусуман мен Бандуча 1236 жылға дейін қарсылық көрсетіп отырған. Тек Мөңкенің шабуылы олардың бағынуына мәжбүрлеген. Бандуча аманат ретінде Мөңкенің қолына беріліп, онымен бірге Қытайға аттанған. Оның ұлы Тутук кейін Хубилай ханның ордасында қызмет атқарған. Бұған дейін Иналшықтың балалары, әкесінің моңғолдар қолынан өлімін ұмытпай, белсенді қарсылық көрсетіп отырған, бірақ қарсы жақтың әскери басымдығы олардың берілуіне алып келген.

С.М. Ахинжановтың Хулусуман мен Бачманды бір тұлға деп отождествіргісі келген талпынысы [Ахинжанов, 1995: 237] бізге әлсіз дәлелденген болып көрінеді.

Бірақ Жувейни сипаттаған Бачманның өмір тарихы [История Казахстана в персидских источниках, 2006: 60-61] Хулусуманның өмірбаянына ұқсамайды.

Біздің пікірімізше, Иналшық (Инасы) кун руына жатпаған. Ахинжановтың өз сөзіне сүйенсек, Иналшықтың немере қарындасы - Теркен-хатун (олардың әкелері ағайынды болған) – Насауидің мәліметі бойынша байаут тайпасынан шыққан [Ахинжанов, 1995: 206, 220].

5. Тағы бір бесінші сюжет бар – ол Тайбұғыға және Шыңғыс хан империясына Тобыл мен Ертіс арасындағы көшпелі халықтардың (Солтүстік Қазақстан мен Батыс Сібірдің бір бөлігі) қосылуына қатысты.

Мұнда Тайбұғы әулетінің шығу тегі мәселесі ерекше маңызды. Бұл әулеттің пайда болуына қатысты бірнеше аңыз бар, олардың кейбірін Г.Ф. Миллер өз еңбектерінде тіркеп қалдырған:

А. Бірінші аңыз бойынша, Ертіске құятын Есіл өзенінің бойында Он есімді билеуші өмір сүрген. Ол Ертіс, Тобыл, Тұра өзендері бойында көшіп-қонып жүрген тайпаларды және «маңайдағы вогулдар мен остяктарды» басқарған. Осы Он билеушіге Шыңғыс хан шабуыл жасап, оны жеңген. Оның Тайбұға есімді ұлы аман қалып, құтылып кетеді. Біраз уақыттан кейін Шыңғыс хан оны тауып алып, вассал ретінде өзіне бағындырып, әкесінің орнына қояды. Тайбұға Тюмень қаласын (Чингидин деп атаған) негіздейді. Одан кейін бұл өңірді оның ұрпақтары билеген [Миллер, 1937: 189–190].

Б. Екінші аңыз бойынша, Есіл өзенінің бойында Он-Сом-хан есімді билеуші тұрған. Есіл Ертіске құятын жерде, «қызыл жарда» (татарша «кизыл-яр») оның ордасы — Қызыл-Тұра орналасқан. Он-Сомнан кейін оның мұрагері Иртышак билік жүргізген. Аңызға сәйкес, Ертіс өзенінің аты сол Иртышактан шыққан. Шыңғыс хан Иртышакқа шабуыл жасап, оны жеңеді. Кейінірек Есіл бойында Саргачик билік етеді [Миллер, 1937: 190].

В. Үшінші аңызда айтылғандай, Шыңғыс хан Бұхараны бағындырған соң, Қазан ордасынан немесе қазіргі «Қырғыз-қайсақ ордасынан» шыққан Тайбұға есімді сұлтан, хан Мамықтың ұлы, Шыңғыс ханнан Ертіс, Тобыл, Есіл және Тұра өзендері бойындағы жерлерді иелікке сұрайды. Шыңғыс хан бұл жерлерді басқаруға Тайбұғаны тағайындайды, ал оның ұрпақтары кейін сол аймақтарды иеленуді жалғастырады [Миллер, 1937: 190].

Тағы бір сақталған аңыз бойынша, Шыңғыс хан Бұхарияны (яғни Мауераннахрды) бағындырғаннан кейін Есіл өзенінде билік жүргізген Он ханның ұлы Иртышакты талқандаған. *«Қаза тапқан ханның ұлы, ал кейбір нұсқаларда немересі Тайбұға өлімнен өзінің бұрынғы қызметшісі, тәрбиешісі Мұрат-бидің адалдығы арқасында аман қалған. Кейін Шыңғыс хан Тайбұғаның бар екенін білген соң, оны чудь халқына қарсы соғысқа жібереді. Бұл соғыста Тайбұға бірнеше ерлік жасап, даңққа бөленеді... Тайбұғаның әскери ерліктері үшін Шыңғыс хан оған бостандық сыйлап, Тайбұға бірнеше жерлесімен бірге Яшыл-Тұра атты қала тұрғызады»* [Абрамов, 1861].

Г. Жақында З.А. Тычинских сібір татарларының батырлық жырларына қатысты деректерді жариялады [Тычинских, 2022: 488–504].

«Ильдан мен Голдан» атты эпосқа сәйкес, Шыңғыс ханның қолбасшыларының бірі – Ишим есімді тұлға Силанға (мүмкін, Сібірге) келеді. Ол «магулдарды» қуып шығып, Сурай (Ишим) өзенінің жағасына қала салып, сонда хан болады. Ол қайтыс болғаннан кейін хан тағына Ансам отырады (оны Г.Ф. Миллер келтірген Он-Сом-ханмен салыстыруға болады).

Ильдан Улан батыр руынан шыққан жас жігіт, ал Голдан — көркем қыз. Ансам хан Голданды әкесінің үйінде көріп, оған үйленбекші болады, бірақ Голдан қашып кетеді. Ильдан мен оның әкесі Самай қызды Ансам ханның қуғыншыларынан құтқарып, оның адамдарын өлтіреді. Осыдан кейін Ильдан өз руымен алдымен «магулдарға», кейін Ансам ханмен жауласқан Чангы бидің жеріне қашады.

Ансам Ильданға қарсы бауыры Иртышақты жібереді. Ильдан Иртышақты жеңіп, ол жараланып, қашып кетеді. Бір шайқаста Самай Ансамды жеңіп, оны өлтіреді. Ильдан мен Чангы бий Иртышақты жеңеді, ол жеңілгеннен кейін Ертіс (Сонгар) өзенінің арғы бетіне қашып өтеді. Осыдан кейін Ильдан Қызыл Тураға қоныстанады. Чангы бий Ильданды өз иелігіне шақырады. Сол жерде Ильдан «аурудан» қайтыс болады. Голдан оның өлімін Чангы биден көреді де, оған соғыс жариялайды. Ол да қаза табады, ал Чангы бий Қызыл Тураны жаулап алады. Бірақ ол кеткен соң бұл қаланы Иртышак қайтарып алады. Эпоста кейін Сонгар өзені Иртышақтың құрметіне Ертіс деп аталғаны баяндалады. Сонымен қатар, Иртышақтың Баыр апа атты қарындасы да аталады.

Тарихи деректерге сүйенсек, Тайбұға буркут руынан шыққан. Бұл буркуттардың шығу тегі және Тайбұғаның өзі туралы түрлі болжамдар бар, бірақ біз ол мәселеге тоқталмаймыз. Біздің ойымызша, Тайбұға қыпшақтың буркут руынан шыққан. Ад-Димашки өз еңбектерінде қыпшақтардың ішінде «брку» (барку, буркут) атты тайпа болғанын атап өтеді [Ильясова, Сабитов, 2016]. Демек, бұл буркут Тайбұға шыққан рудың өзі болуы әбден мүмкін:

Есіл мен Ертіс арасындағы өңірдің ерте тарихы туралы жинақталған қорытынды мынандай:

Ертіс пен Тобыл арасындағы өңірде бастапқыда Онсом-хан (эпоста Ансам-хан) есімді жергілікті билеуші болған. Одан кейін оның ұлы немесе бауыры Иртышак (Иртышақтың Баыр атты қарындасы болған), ал одан кейін Саргачик билік құрған. Бұл өңірге Шыңғыс хан жорық жасап, оны жаулап алған. Ол осы жердегі билеуші әулеттің бір тармағын (Иртышак пен Саргачикті) биліктен тайдырып, оның орнына сол әулеттен шыққан, бірақ оған адал болған Тайбұғаны Онсом-ханның ұлын өз вассалы ретінде билікке отырғызған.

Біздің пікірімізше, бұл әулет қыпшақтың буркут руынан шыққан. Тайбұға да осы рудан. Ад-Димашки өз заманында қыпшақтар арасында брку (барку, буркут) атты ру бар екенін жазған [Ильясова, Сабитов, 2016], бұл Тайбұға шыққан буркут тайпасының дәл өзі болуы мүмкін.

Бұл аңыздар мен эпостардан біз Шыңғыс хан әскерінің (эпоста Чангы-бий) буркут қыпшақтарының жерін жаулап, билік құрылымын қайта құрғаны туралы тарихи жадыны көреміз: бір рудың ішінен билікке адал тармақты қолдап, опасыз деп танылған тармақты ығыстыру.

1237–1238 жылдарға қатысты парсы деректері де маңызды.

«Ит жылы, яғни 635 хижра жылы (31.08.1237–20.08.1238) Берке қыпшақтарға жорық жасап, Беркути қолбасшылары Арджумакты, Куранбасты, Капаранды тұтқынға алады» [История Казахстана в персидских источниках, 2006: 86]. Бұрын біз «Беркути» атауын Батыс қыпшақтарының билеушісі Котян-ханмен (Ер-Котян) байланыстырып келгенбіз. Алайда қазір бұл жерде сөз қыпшақтың буркут руы туралы болып отырғанына сенімдіміз. Демек, буркут руының кейбір топтары моңғолдарға 1230-жылдардың соңына дейін қарсы соғыс жүргізген.

Жалпы қорытындылай келе:

Шыңғыс хан алғашында Ертіс пен Тобыл арасындағы буркут руын жаулап алды. Бұл өңірде Онсом-хан билік құрды.

Оның ұлы немесе бауыры Иртышак Шыңғыс ханға қарсы шықты. Оған жауап ретінде Шыңғыс хан Онсом-ханның ұлы Тайбұғаны қолдап, оны вассал ретінде билікке отырғызды.

Шыңғыс хан буркуттардың Солтүстік Қазақстандағы, наймандар мен қарақытайлардың оңтүстік-шығыс Қазақстандағы иеліктерін жаулап алған соң, жорықтарын Батысқа қарай жалғастырды.

Буркут руының бір бөлігі Батысқа қарай қоныс аударып, 1230-жылдардың екінші жартысына дейін моңғолдарға қарсы күресті.

Зерттеу нәтижелері. Сонымен қатар: Қыпшақтың Токсоба тайпасынан шыққан Витут бастаған топ моңғолдарға алғашқы болып өз еркімен бағынған қыпшақ тайпаларының бірі болды. Витут Юрий Кончаковичтен (Гурег) жеңіліп, Хорезмге қашып барған, бірақ онда Хорезмшах тарапынан дарға асылған.

Витуттың екі ұлы Юрий Кончаковичке қайтып оралды. Үлкені өлтірілді. Ал кіші ұлы Муйтен-бий бауырынан айырылғаннан кейін Шыңғыс ханнан көмек сұрап, қолдау мен марапат алып, моңғолдардың вассалына айналды.

Муйтен-бийдің көмегімен моңғол әскері Мұхаммед Хорезмшахты жеңді.

Кейін Сүбедей мен Жебе басқарған моңғол жасақтары Юрий Кончаковичті жазалап, бұл әрекет Муйтен-бий мүддесін көздеген кек алу ретінде жүзеге асты.

Осыдан кейін Муйтен-бий өмірінің соңына дейін Шыңғыс хан әулетіне адал болды.

Қосымша маңызды факті:

Мұхаммед Хорезмшахқа Иналшық Қайыр-хан (Юань ши-дегі Инасы) ішінара бағынышты болды.

Дәл осы Иналшық Қайыр-хан меркіт көсемін (мүмкін Хуту) паналатқан бұл адам Шыңғыс ханның қарындасын қорлаған. Меркіттер моңғолдардан жеңілген соң, Иналшыққа қашып барған. Ол оларды моңғолдарға бермеген.

Бұл жағдайда Токсоба тайпасы мен Муйтен-бийдің көмегі шешуші рөл атқарды.

Иналшық Қайыр-хан Отрарда қаза тапты, бірақ оның ұлдары 1236 жылға дейін моңғолдарға қарсы соғысты жалғастырды.

Осыдан кейін Жебе мен Сүбедейдің жасағы Кавказ жорығын жүзеге асырып, оның нәтижесінде Юрий Кончакович пен Данила Кобыякович қаза тапты. Бұл жорықтан кейін сол жасағы Калка өзенінде Котян хан мен орыс князьдерінің біріккен күштерін талқандады. Шамамен осы уақытта, яғни Шыңғыс ханның өлімімен қатарлас кезеңде, Токсоба руынан шыққан Муйтен-бий де дүние салады. Оның артында екі ұлы Аккобек пен Унсар (Үсерған) қалады.

Кейінгі бір жанжал барысында Аккобек Дурут руынан шыққан Котян ханның ұлы Монгушты өлтіреді. Бұған жауап ретінде Котян Аккобекке шабуыл жасап, ол бауыры Унсарды моңғол көмегін сұрауға жібереді. 1229 жылы Еділ бойына моңғол «көмегі» келеді — Сүбедей мен Көкешай (Күкі қият болуы мүмкін) басқарған жасақ. Алайда бұл корпус келсе де, айтарлықтай жеңістерге жете алмайды.

Осы кезде Иналшықтың (Юань Шидағы Инасы) ұрпақтары моңғолдарға қарсы қарсылықты жалғастырып жатты. Тек 1236 жылғы Батыс жорығы басталған кезде ғана Мөңке ханның әскері келген соң Хулусуман берілуге мәжбүр болды, ал оның ұлы Бандуча аманат ретінде беріліп, кейін Қытайға жөнелтілді. Бандучаның ұрпақтары, оның ішінде Тутук, кейін моңғол билігінің құрылымында қызмет еткен.

Қорытынды. Қорытындылай келе, Шығыс Дешті Қыпшақтың Моңғол империясы құрамына кіруін жеңімпаздар – Шыңғыс хан әскері және жеңілгендер қыпшақтар арасындағы қарапайым екіжақты соғыс ретінде сипаттауға болмайды. Бұл тек әскери әрекеттердің нәтижесі емес, сонымен қатар ішкі руаралық қақтығыстардың, әулеттік мүдделердің, жеке кек пен саяси есептердің күрделі тоғысының нәтижесі болды.

Шыңғыс ханның Дешті Қыпшақты жаулап алуы тек әскери сипатта болған жоқ. Қыпшақ тайпаларының бір бөлігі Шыңғыс ханға өз еркімен бағынды. Бұл үдеріс Дешті Қыпшақтың әлеуметтік-саяси құрылымының ішкі логикасын да, моңғолдардың геосаяси мүдделерін де ескерген тарихи күрделілікпен сипатталады.

Әдебиеттер

Абрамов, 1861 – *Абрамов Н.* Сибирские татары // *Тобольские губернские ведомости*. 1861. № 35. С. 13–18.

Антонов, 2013 – *Антонов И. В.* Средневековые башкиры. Уфа: Китап, 2013. 192 с.

Ахинжанов, 1995 – *Ахинжанов С.М.* Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алматы: Гылым, 1995. 296 с.

Башкирские шежере, 1960 – *Башкирские шежере*. Уфа: Башкирское книжное издательство, 1960. 305 с.

Злыгостев, 2011 – *Злыгостев В.А.* Субэдэй. Всадник, покорявший вселенную. Уфа: Дизайн Полиграф Сервис. 2011. 396 с.

Ильясова, Сабитов, 2016 – *Ильясова З.С., Сабитов Ж.М.* Сведения Нухбат ад-дахр фи аджаиб ал-барр вал-бахр ад-Димашки о тюркских племенах Дешт-и кипчака // *Золотоордынское обозрение*. 2016. Т. 4. № 3. С. 474–484.

История Казахстана в арабских источниках, 2005 – *История Казахстана в арабских источниках*. Т. 1. Алматы: Дайк-пресс. 2005. 711 с.

История Казахстана в персидских источниках, 2006 – *История Казахстана в персидских источниках*. Т. 4. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. 620 с.

Катанчиев, 2008 – *Катанчиев С.Т.* Александр Невский – правнук кыпчакского (половецкого) хана Котяна. Нальчик: Эльбрус, 2008. 248 с.

Кузембаев, 2013 – *Кузембаев Н.Е.* Монгольское завоевание кыпчакских племен восточного Дешт-и Кыпчака и судьбы кыпчакской элиты в составе монгольской империи и за ее пределами // Кыпчаки Евразии: история, язык и письменные памятники. Сборник материалов междунар. науч. конф., посвященной 1100-летию Кимекского государства в рамках Дней тюркской письменности и культуры. Астана: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, 2013. С. 131–151.

Қинаятұлы, 2014 – *Қинаятұлы З.* Қазақ мемлекеті және Жошы хан. Алматы: Елтаным баспасы, 2014. 360 с.

- Кинаятұлы, 2010 – *Кинаятұлы З.* Шыңғыс хан және Қазақ мемлекеті. Алматы, 2010. 728 б.
- Мажитов, Султанова, 2010 – *Мажитов Н.А., Султанова А.Н.* История Башкортостана: Древность. Средневековье. Уфа: Китап. 2010. 496 с.
- Миллер, 1937 – *Миллер Г.Ф.* История Сибири. Т. 1. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1937. 609 с.
- Образование Золотой Орды, 2008 – *Образование Золотой Орды.* Улус Джучи Великой Монгольской империи (1207–1266). Казань: Татарское книжное издательство. 2008. 480 с.
- Оллсен, 2008 – *Оллсен Т.Т.* Прелюдия к западным походам: монгольские военные операции в Волго-Уральском регионе в 1217–1237 годах // *Степи Европы в эпоху средневековья*. Т. 6. Золотоордынское время. Сб. науч. работ. Донецк, 2008. С. 351–362.
- Пилипчук, 2011 (а) – *Пилипчук Я.В.* Завоевание монголами восточноевропейских степей (1237–1242 гг.) // *Золотоордынская цивилизация*. Сборник статей. Выпуск 4. Казань: ООО «Фолиант», Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2011. С. 187–206.
- Пилипчук, 2011 (б) – *Пилипчук Я.В.* Монгольское завоевание кочевий восточных кыпчаков // *Тюркологический сборник*. 2009–2010. Тюркские народы Евразии в древности и средневековье. Москва: Восточная литература, 2011. С. 259–288.
- Пилипчук, 2013 – *Пилипчук Я.В.* Етнополітичний розвиток Дашт-і Кыпчак у IX–XIII ст. Київ, 2013. 288 с.
- Плетнева, 1990 – *Плетнева С.А.* Половцы. Москва: Наука 1990. 208 с.
- Почекаев, 2006 – *Почекаев Р.Ю.* Батый, хан, который не стал ханом. Москва: АСТ. 2006. 350 с.
- Сабитов, 2010 – *Сабитов Ж.М.* О численности монгольской армии в Западном походе (1235–1242) // *Вопросы истории и археологии Западного Казахстана*. № 1. 2010. Уральск. С. 55–73
- Сабитов, 2011 (а) – *Сабитов Ж.М.* Монгольская армия в 1206–1259 гг. // *Вопросы истории и археологии Западного Казахстана*. 2011. № 1. С. 86–114.
- Сабитов, 2011 (б) – *Сабитов Ж.М.* Хронология Западного похода 1235–43 годов // *Вестник Евразийского Национального Университета*. № 5 (84). 2011. С. 180–183.
- Тычинских, 2022 – *Тычинских З.А.* Исторические сюжеты в сибирско-татарском дастане «Ильдан и Голдан» // *Научный диалог*. 2022. Т. 11. №. 1. С. 488–504.
- Ускенбай, 2013 – *Ускенбай К.З.* Восточный Дашти-Кыпчак в XIII–начале XV века. Проблемы этнополитической истории улуса Джучи. Казань. 2013. 288 с.
- Храпачевский, 2011 – *Храпачевский Р.П.* Армия монголов периода завоевания Древней Руси. Серия: Забытые войны России. М.: Квадрига. 2011. 280 с.
- Храпачевский, 2013 – *Храпачевский Р.П.* Половцы-куны в Волго-Уральском междуречье (по данным китайских источников). Историко-генеалогический проект «Суюновы». Серия Материалы и исследования по истории кочевников восточноевропейских степей. Т. II. М.: ЦИВОИ. 2013. 128 с.
- Хрусталева, 2016 – *Хрусталева Д.Г.* Русь и монгольское нашествие (20–50 гг. XIII в.) Санкт-Петербург: Евразия, 2013. 416 с.
- Шихаб ад-дин ан-Насави, 1996 – *Шихаб ад-дин ан-Насави*. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны. Москва: Восточная литература. 1996. 290 с.

References

- Abramov, 1861 – *Abramov N.* Sibirskie tatary [Siberian Tatars]. *Tobol'skie gubernskie vedomosti*. 1861. № 35. Pp. 13–18. [In Russian]
- Antonov, 2013 – *Antonov I.V.* Srednevekovye bashkiry. [Medieval Bashkirs]. Ufa: Kitap, 2013. 192 p. [In Russian]
- Akhinzhanov, 1995 – *Akhinzhanov S.M.* Kypchaki v istorii srednevekovogo Kazakhstana. [Kypchaks in the history of medieval Kazakhstan]. Almaty: Gylym, 1995. 296 p. [In Russian]
- Bashkirskie shezhere, 1960 – *Bashkirskie shezhere*. [Bashkir shezhere]. Ufa: Bashkirskoe knizhnoe izdatel'stvo, 1960. 305 p. [In Russian]
- Zlygostev, 2011 – *Zlygostev V.A.* Subedei. Vsadnik, pokoryavshii vselennuyu. [Subedei. The horseman who conquered the universe]. Ufa: Dizain Poligraf Servis. 2011. 396 p. [In Russian]
- Il'yasova, Sabitov, 2016 – *Svedeniya Nukhbat ad-dakhr fi adzhaib al-barr va-l-bakhr ad-Dimashki o tyurkskikh plemenakh Desht-i kipchaka* [Information of Nukhbat ad-dahr fi ajaib al-barr wa-l-bahr ad-Dimashki about the Turkic tribes of Desht-i Kipchak]. *Zolotoordynskoe obozrenie*. 2016. T. 4. № 3. P. 474–484. [In Russian]
- Istoriya Kazakhstana v arabskikh istochnikakh, 2005 – *Istoriya Kazakhstana v arabskikh istochnikakh* [History of Kazakhstan in Arabic Sources]. Vol. 1. Almaty. Daik-press. 2005. 711 p. [In Russian]
- Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh, 2006 – *Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh*. [History of Kazakhstan in Persian Sources]. Almaty. Daik-press. 2006. Vol. 4. 620 p. [In Russian]
- Katanchiev, 2008 – *Katanchiev S.T.* Aleksandr Nevskii – pravnik kypchakskogo (polovetskogo) khana Kotyana. [Alexander Nevsky – great-grandson of the Kipchak (Polovtsian) Khan Kotyan]. Nal'chik: El'brus, 2008. 248 p. [In Russian]

- Khrapachevskii, 2011 – *Khrapachevskii R.P.* Armiya mongolov perioda zavoevaniya Drevnei Rusi [The Mongol army during the conquest of Ancient Rus]. Seriya: Zabytye voyny Rossii. Kvadriga. 2011. 280 p. [In Russian]
- Khrapachevskii, 2013 – *Khrapachevskii R.P.* Polovtsy-kuny v Volgo-Ural'skom mezhdurech'e (po dannym kitaiskikh istochnikov) [The Cumans-Kuns in the Volga-Ural interfluvium (according to Chinese sources)]. *Istoriko-genealogicheskii proekt "Suyunovy"*. Seriya "Materialy i issledovaniya po istorii kochevnikov vostochnoevropeiskikh stepei". T. II. M.: TsIVOI. 2013. 128 p. [In Russian]
- Khrustalev, 2016 – *Khrustalev D.G.* Rus' i mongol'skoe nashestvie (20–50 gg. XIII v.) [Rus' and the Mongol Invasion (20–50s of the 13th century)]. Sankt-Peterburg: Evraziya, 2013. 416 p. [In Russian]
- Kuzembaev, 2013 – *Kuzembaev N.E.* Mongol'skoe zavoevanie kypchakskikh plemen vostochnogo Desht-i Kypchaka i sud'by kypchakskoi elity v sostave mongol'skoi imperii i za ee predelami [The Mongol conquest of the Kipchak tribes of eastern Desht-i Kipchak and the fate of the Kipchak elite within the Mongol Empire and beyond]. Kypchaki Evrazii: istoriya, yazyk i pis'mennyye pamyatniki. Sbornik materialov mezhdunar. nauch. konf., posvyashchennoi 1100-letiyu Kimekskogo gosudarstva v ramkakh Dnei tyurskoi pis'mennosti i kul'tury. Astana Evrazijskij nacional'nyy universitet im. L.N. Gumileva, 2013. Pp. 131–151. [In Russian]
- Qinaiatuly, 2014 – *Qinaiatuly Z.* Qazaq memleketi zhane Zhoshy han [The Kazakh state and Jochi Khan]. Almaty: Eltanyr baspas, 2014. 360 p. [In Kazakh]
- Qinaiatuly, 2010 – *Qinaiatuly Z.* Shyngys han zhane Qazaq memleketi. [Genghis Khan and the Kazakh state]. Almaty: Eltanyr baspas, 2010. 728 p. [In Kazakh]
- Mazhitov, Sultanova, 2010 – *Mazhitov N.A., Sultanova A.N.* Istoriya Bashkortostana: Drevnost'. Srednevekov'e [History of Bashkortostan: Antiquity. Middle Ages]. Ufa: Kitap. 2010. 496 p. [In Russian]
- Miller, 1937 – *Miller G. F.* Istoriya Sibiri. [History of Siberia]. Vol. I. M.-L.: Izd-vo AN SSSR, 1937. 609 p. [In Russian]
- Obrazovanie Zolotoi Ordy, 2008 – *Obrazovanie Zolotoi Ordy.* Ulus Dzhuchi Velikoi Mongol'skoi imperii (1207–1266) [Prelude to the Western Campaigns: Mongol Military Operations in the Volga-Ural Region in 1217–1237]. Kazan': Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo. 2008. 480 p. [In Russian]
- Ollsen, 2008 – *Ollsen T. T.* Preludiya k zapadnym pokhodam: mongol'skie voennyye operatsii v Volgo-Ural'skom regione v 1217–1237 godakh [Prelude to the Western Campaigns: Mongol Military Operations in the Volga-Ural Region in 1217–1237]. *Stepi Evropy v epokhu srednevekov'ya*. T. 6. Zolotoordynskoe vremya. Sb. nauch. rabot. Donetsk, 2008. Pp. 351–362. [In Russian]
- Pilipchuk, 2011 (a) – *Pilipchuk Ya.V.* Zavoevanie mongolami vostochnoevropeiskikh stepei (1237–1242 gg.) [The Mongol conquest of the Eastern European steppes (1237–1242)]. Zolotoordynskaya tsivilizatsiya. Sbornik statei. Vypusk 4. Kazan': OOO «Foliant», Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT, 2011. Pp. 187–206. [In Russian]
- Pilipchuk, 2011 (b) – *Pilipchuk Ya.V.* Mongol'skoe zavoevanie kochevii vostochnykh kypchakov [The Mongol conquest of the nomadic regions of the eastern Kipchaks]. Tyurkologicheskii sbornik. 2009–2010. Tyurskie narody Evrazii v drevnosti i srednevekov'e. Moskva: «Vostochnaya literatura». 2011. Pp. 259–288. [In Russian]
- Pilipchuk, 2013 – *Pilipchuk Ya.V.* Etnopolitichnyi rozvitok Dasht-i Kypchak u IX–XIII st. [Ethnopolitical development of Dasht-i Kypchak in the IX–XIII centuries]. Kii. 2013. 288 p.
- Pletneva, 1990 – *Pletneva S. A.* Polovtsy. [Polovtsy]. Moskva: Nauka 1990. 208 p. [In Russian]
- Pochekaev, 2006 – *Pochekaev R. Yu.* Batyi, khan, kotoryi ne stal khanom. [Batu, the khan who did not become khan]. Moskva: AST. 2006. 350 p. [In Russian]
- Sabitov, 2010 – *Sabitov Zh.M.* O chislennosti mongol'skoi armii v Zapadnom pokhode (1235–1242) [On the size of the Mongol army in the Western Campaign (1235–1242)]. *Voprosy istorii i arkheologii Zapadnogo Kazakhstana*. № 1. 2010. Ural'sk. P. 55–73 [In Russian]
- Sabitov, 2011 (a) – *Sabitov Zh.M.* Mongol'skaya armiya v 1206–1259 gg. [Mongol army in 1206–1259]. *Voprosy istorii i arkheologii Zapadnogo Kazakhstana*. 2011. № 1. Pp. 86–114. [In Russian]
- Sabitov, 2011 (b) – *Sabitov Zh.M.* Khronologiya Zapadnogo pokhoda 1235–43 godov. [Chronology of the Western Campaign of 1235–43]. *Vestnik Evraziyskogo Natsional'nogo Universiteta*. 2011. № 5 (84). Pp. 180–183. [In Russian]
- Tychinskikh, 2022 – *Tychinskikh Z.A.* Istoricheskie syuzhety v sibirsko-tatarskom dastane "Il'dan i Goldan" [Historical subjects in the Siberian-Tatar dastan "Ildan and Goldan"]. *Nauchnyi dialog*. 2022. T. 11. № 1. Pp. 488–504. [In Russian]
- Uskenbai, 2013 – *Uskenbai K.Z.* Vostochnyi Dasht-i Kypchak v XIII-nachale XV veka. Problemy etnopoliticheskoi istorii ulusa Dzhuchi [Eastern Dasht-i Kipchak in the 13th–early 15th centuries. Problems of the ethnopolitical history of the Jochi ulus]. Kazan', 2013. 288 p. [In Russian]
- Shikhab ad-din an-Nasavi, 1996 – *Shikhab ad-din an-Nasavi*. Sirat as-sultan Dzhahal ad-Din Mankburny [Shihab ad-din an-Nasawi. Sirat as-sultan Jalal ad-Din Mankburny] Moskva: Vostochnaya literatura. 1996. 290 p. [In Russian]

СОДЕРЖАНИЕ

ОТАН ТАРИХЫ № 28 (3). 2025

Ainur Dauletovna Zhuandykova, Kuanysh Aldabergenovich Iskakov

THE HISTORY OF KAZAKH MIGRATION TO IRAN: CAUSES, STAGES AND CONSEQUENCES.....553

Burkitbay Gelmanuly Ayagan

ON THE HISTORY OF THE TRANSLATION OF "THE SECRET HISTORY OF THE MONGOLS" BY S.A. KOZIN.....563

Makhabbat M. Kozybayeva

SOCIAL AND LEGAL ASPECTS OF DISENFRANCHISEMENT IN KAZAKHSTAN IN THE 1920S–1930S.....573

Nazym Amanzholova, Aliya Oskembay, Kenzhegul Tergembay

YOUTUBE AS A PLATFORM FOR THE REPRESENTATION OF OTYNSHY ALZHANOV: INTERPRETATIONS AND PUBLIC ENGAGEMENT IN DIGITAL MEDIA.....591

Ziyabek E. Kabuldinov, Olzhas B. Kuanbay, Ualikhan S. Ibraev

JAPANESE HISTORIOGRAPHY FROM ANCIENT TIMES TO 1912: EVOLUTION OF HISTORICAL THOUGHT AND SOURCES.....601

Oraz Sapashevich Sapashev, Samat Kairollaevich Samashev

THE TRADITION OF CONTINUITY IN STATE STANDARDS AND WEAPONRY AMONG THE SAKA, XIONGNU, AND TURKS.....617

Toraigyrov Erzhan Muratovich, Bakirova Zhansaya Bazaralyevna

DEVELOPMENT OF EDUCATION AND ENLIGHTENMENT IN THE PRIIRTYSH REGION FROM THE SECOND HALF OF THE 19TH CENTURY TO THE 1920S.....638

Zauresh Galimzhanovna Saktaganova, Tolkynay Kuandykzy Sakabay

FOOD AND FINANCIAL ASSISTANCE MEASURES FOR DESTITUTE CHILDREN DURING THE FAMINE OF THE 1930S (ON THE EXAMPLE OF CENTRAL KAZAKHSTAN).....650

Абдукаюм Абдукадиров

УСТАНОВЛЕНИЕ СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ТУРКЕСТАНЕ И ПРОЦЕСС ФОРМИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ НА ТЕРРИТОРИИ СОВРЕМЕННОГО УЗБЕКИСТАНА (1917–1924 гг.).....660

Айгүл Молдалиқызы Сманова

ГЕНЕРАЛ В. СИКОРСКИЙДІҢ ЭМИГРАНТТЫҚ ҮКІМЕТІ: САЯСИ КЕЛБЕТІ МЕН ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ІС-ӘРЕКЕТІ.....669

Айнур Канатовна Кайруллина, Альбина Абеновна Максумова

ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ СТАРШЕГО СУЛТАНА БАЯНАУЛЬСКОГО ВНЕШНЕГО ОКРУГА КАЗАНГАПА БИ САТЫБАЛДЫУЛЫ.....681

Сұлтан Хан Аққұлұлы Жүсіп, Сулушаш Рахимжановна Сарманова, Халил Борисович Маслов

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАННЫҢ ИМПЕРАТОРЛЫҚ РЕСЕЙ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ ҚОҒАМЫНЫҢ БАТЫС-СІБІР БӨЛІМІ ҚҰРАМЫНДА ҚАЗАҚ ДАЛАСЫН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ.....690

Ахметова Раушан Дюсенбековна, Қонбай Ерке

1930-ШЫ ЖЖ. АШАРШЫЛЫҚ КЕЗЕҢІНДЕГІ БАЛАЛАР ТАҒДЫРЫ (БАТЫС ҚАЗАҚСТАН Өңірі мысалында).....705

Болат Сагидоллаұлы Жұмағұлов, Лесқали Базарғалиұлы Бердіғажин, Алдар Сәрсенұлы Сәрсенов

1931 ЖЫЛҒЫ МАУСЫМДАҒЫ БОСАҒА ШАЙҚАСЫ: ҰРЫС ТАКТИКАСЫ, ӘСКЕР КҮШІ.....719

Гульмира Усенбаевна Орынбаева

ЭТНОГРАФИЯ КАЗАХСТАНА МЕЖДУ ПРИТЯЖЕНИЕМ «УХОДЯЩЕГО ПОЛЯ» И «КОЛХОЗНОЙ» ПОВЕСТКОЙ (2-я половина 40-х – 50-е гг. XX в.).....732

Дидар Бейсенғалиевна Касымова, Болат Кудайбергеноұлы, Алмас Каиргельдинович Кенжеғалин

ПИСЬМО 43 ИЗ КЕНТАУ В ЦК КП КАЗАХСТАНА: ОПЫТ АНАЛИЗА.....749

Динара Кайсаровна Сулейменова, Алпысбес Махсат Алпысбесұлы

ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА ХАНА ТОКТАМЫША В 1380-1395 ГОДАХ.....767

Еңлік Қабыкенқызы Абеуова, Анар Еркенқызы Кәрімова, Гүлфира Елубайқызы Отепова

Ә.Х. МАРҒҰЛАННЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАРДЫҢ ДАМУЫНЫҢ КӨРІНІСІ РЕТІНДЕГІ РЕЦЕНЗИЯЛЫҚ ҚЫЗМЕТІ (1940-1960 жж.).....777

Ерден Ерназарович Ибраев, Гульмира Келдыбаевна Нурушева, Жангельды Арсенович Шаукенов

МЕТОДОЛОГИЯ КУЛЬТУРНОЙ ИСТОРИИ В КОНТЕКСТЕ КАЗАХСТАНСКОГО КИНЕМАТОГРАФА.....790

Жаксылык Муратович Сабитов

ШЫҒЫС ХАН ӘСКЕРІМЕН ШЫҒЫС ДЕШТІ ҚЫПШАҚТЫ 1210-1230-ЖЫЛДАРЫ ЖАУЛАП АЛУЫ.....801

Кенжебаев Габит Капезович, Мурзаходжаев Куаныш Мадиевич

СВЕТСКИЕ И МУСУЛЬМАНСКИЕ УЧЕБНЫЕ ЗАВЕДЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ НА РУБЕЖЕ XIX–XX ВЕКОВ: ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЙ АСПЕКТ.....812

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы, Абдулина АқсұңқарТұрсынқызы

ҚАЗАҚСТАН ҚАЛАЛАРЫНДАҒЫ 1920-1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕР.....827

Нұрсан Әлімбай, Болат Құдайбергенұлы Смағұлов

РЕСЕЙДІҢ ҚАЗАҚ ӨЛКЕСІН АГРАРЛЫҚ ОТАРЛАУЫНЫҢ НЕГІЗГІ СУБЪЕКТІЛЕРІ. КРЕСТЬЯНДАРДЫҢ ЖЕТЕКШІ СУБЪЕКТІГЕ АЙНАЛУЫ (XVIII – 1917).....844

Өтеубай Қожақұлы, Абусад Гафурұлы Асқар

XIX ғ. II-ЖАРТЫСЫ МЕН XX ғ. БАС КЕЗІНДЕГІ СЫРДАРІЯ ОБЛЫСЫНДАҒЫ САУДА МЕН ӨНЕРКӘСІПТІҢ ДАМУЫ.....881

Самал Сағнайқызы, Спатай Алтынбекович Сартаев, Салтанат Адыровна Нусупбаева

КОЛЛЕКТИВИЗАЦИЯ И РЕПРЕССИИ: ТРАНСФОРМАЦИЯ КАЗАХСКОГО ОБЩЕСТВА В XX ВЕКЕ.....895

Сейдехан Нұрмаханұлы Әлібек, Ержан Джаркинбаевич Пазиров, Асан Үсінов

«ҮЛКЕН ТЕРРОР» ЖЫЛДАРЫ ОҢТҮСТІКТЕ ҚЫЗМЕТ АТҚАРҒАН АЛАШ ҚАЙРАТКЕРЛЕРІНІҢ ҚУҒЫНДАЛУЫ АРХИВ МАТЕРИАЛДАРЫ МЕН МЕРЗІМДІ БАСЫЛЫМ БЕТТЕРІНДЕ.....907

Тимур Әкімханұлы Әпендиев, Нұржігіт Момынбекұлы Абдуқадыров, Мадина Анатольевна Ермаханова

ГЕРМАНИЯДАҒЫ ҚАЗІРГІ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТЕНДЕНЦИЯЛАР МЕН ПРОБЛЕМАЛАР (1991-2024 жж.).....920

Токтабай Ахмет Уалханұлы

ИСТОРИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИРРИГАЦИОННОГО ЗЕМЛЕДЕЛИЯ В ЖЕТЫСУ И ЮЖНОМ КАЗАХСТАНЕ.....936

Шолпан Аширалиевна Торгаутова, Гульжан Даулетбековна Сугирбаева, Женгиз Буяр

ДИНАМИКА ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ПОЛИЭТНИЧЕСКОГО СОСТАВА ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА В КОНЦЕ XIX в. - 1924 г.....946

Эльмира Серікбайқызы Абдукамалова, Ақмарал Ғосманқызы Ибраева, Пердехан Бекмағанбетұлы Мұсырманқұл

«РАДЛОВ АЛЬБОМЫНДАҒЫ» ҚАЗАҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ КӨРІНІСІ: МУЗЕЙЛІК АТРИБУЦИЯ МӘСЕЛІЛЕРІ.....965

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көшесі, 28
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Сайтқа сілтеме: <https://otan.history.iie.kz>

Тел.: +7 (727) 272-46-54.

E-mail: otanhistory@gmail.com.

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінде
1998 ж. 9 наурызда тіркеліп, N 158-ж кезегіне ие болды.

Мақалаларды қайта бастырып жариялағанда, микрофильмге және басқа да көшірмелерге түсіргенде
міндетті түрде журналға сілтеме жасау қажет.